

Олександр Овчинников

НАРОДИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ ЗА КНИГОЮ АЛ-МАСУДІ

(до питання про "державу волинян")

Розділ книги арабського енциклопедиста ал-Масуді "Промивальні золота й копальні самоцвітів", або "Золоті луки" (948 р.), що стосується слов'ян — одна з найцікавіших згадок про Європу початку X ст. Його написано у властивій для арабської географії формі путівника, який подає цікаві історичні факти про ту чи іншу територію.

Наукові дослідження цих текстів провадилися ще з кінця XVIII ст., а суперечки про трактування окремих етнонімів тривають і досі. Грунтовним дослідженням на цю тему стала стаття А. Ковалівського [Ковалевский 1973], в якій підсумовуються різноманітні тлумачення назв племен і народів та пропонуються нові їх прочитання. Але водночас деякі народи Європи не знайшли певної локалізації на її карті. Особливо це стосується слов'янського племені *валінана*, на чолі якого стояв король Маджак (Мужек).

Вдамося до рядків Масуді.

"1. ...до їх числа [належить] плем'я, в якого в давнину на початку віків була влада. Їх короля називали Мужек (Маджак). Це плем'я називається валінана, і за цим племенем, було, слідували в давнину всі племена слов'ян, оскільки головний король був у них, і всі королі [слов'ян] корилися йому. Далі, за цим племенем з числа слов'янських племен знаходиться плем'я ободригів...

2. ... Ми вже раніше подавали відомості про короля, якому колись підлягали їхні [слов'ян] королі: це Мужек король валінана, а це плем'я — корінь з коренів слов'ян, яке шанується серед їхніх племен, і в нього була давня заслуга серед них. Потім розпалася згода між їхніми племенами, зникла їхня організація і їхні племена прийшли до занепаду...

3. ... Колись був до цього часу, тобто до 336 року [гіджри], король, що об'єднував їхніх королів, і йому, було, підлягали всі їхні племена, колись було його загальне ім'я [титул], що додавалося у загальній формі до [імені] кожного короля з їх [числа] — мужек. Потім зникло їхнє спільне прагнення і розпалася їхня згода, і [всі] їхні племена стали вболівати [за свої інтереси]...

І кожне плем'я поставило над собою короля..."

Слід відразу зазначити, що прив'язувати до етнічних слов'ян народи, які називаються у Масуді терміном *сакаліба*, не зовсім точно. Вивчаючи сучасні Масуді арабські географічні твори, доходимо висновку, що термін *сакаліба* вживався на позначення як слов'янських, так і германських народів [Ловмянский 1985, 218; Ковалевский 1973, 63]. Прикладом цього є також текст Масуді "Про слов'ян", де до *сакаліба* зараховуються франконці, лотарингці, а також "немчини" [Ковалевский 1973, 65, 73].

Традиція ототожнення сакалібів із слов'янами й призвела до того, що в науці запанували дві основні теорії. Одні дослідники з повідомлень Масуді доходять висновку про існування в Східній Європі великого Дулібського союзу на чолі з князем Маджаком, з центром на Волині (оскільки *валінана* в даному випадку перекладалося "волиняни"), до якого увійшло багато слов'янських племен [Ключевский 1956, 109—110; Греков 1959, 479—480]. Прихильники іншої теорії вважали, що йдеться про плем'я волинян з центром у місті Волині (Юмні) на березі Балтики.

Розглянемо обидві версії. Перша з них завжди виглядала дещо фантастичною. До неї спричинилася згадка Феофілакта Сімокатти про існування наприкінці VI ст. слов'янського племінного союзу, очолюваного Ардагастом та Мусієм. Ототожнення Маджака з Мусокієм сталося, крім фонетичної подібності імен, за

простим логічним висновком — обидва були вождями слов'янських союзів. Водночас слова Масуді, що у *валінана* “в давнину на початку віків була влада”, дозволили відсунути державу волинян на декілька століть назад — у кінець VI ст. [Vernadsky 1943, 186–187].

Ототожнення волинян з дулібами ґрунтувалося на повідомленні літописця Нестора: “Дуліби жили по Бугу, де нині волиняни” [Літопис ... 1989, 7–8]. Це дозволило деяким дослідникам вважати, що волиняни й дуліби — одне й те саме плем'я або що волиняни — частина Дулібської конфедерації [Ключевський 1956, 110; Третьяков 1948, 90–91]. Таким чином, дослідники зробили висновок, що Масуді, кажучи про своїх сучасників — волинян, мав на увазі дулібів, які у VI–VII ст. займали цю територію. На користь цієї теорії наводилася інформація Нестора про боротьбу дулібів з аварами. З чого й виникла концепція Дулібського союзу на Волині, очолюваного Маджаком і Ардагастом, який боровся проти Аварського каганату. Штучність цієї побудови видно й неозброєним оком. По-перше, доведено, що дуліби, які воювали з аварами, не мають нічого спільного з дулібами волинськими, бо перші населяли території Північної Чехії [Labuda 1949, 184].

Феофілакт Сімокатта жодного разу не називає народ Мусокія волинянами. Та й населяв цей народ не Волинь, а Дакію [Раннефеодальные... 1985, 55]. Тож і це не дає підстав порівнювати Мусокія з Маджаком, адже сусідами *валінана* Масуді називає прибалтійських ободритів.

Досить критично ставився до ототожнення Маджака з Мусокієм Г. Лябуда. Він твердив, що Мусокій не міг створити великої слов'янської держави, оскільки був “периферійним царком” румунських слов'ян. [Labuda 1949, 76] Версію цю підтримував і В. Королук. На його думку, треба виключити будь-яке ототожнення “валінана” Масуді із східними волинянами, бо “Повість врем'яних літ” наголошує, що волиняни змінили дулібів, а не навпаки, тобто у VI ст. термін *волиняни* ще не міг вживатися [Королук 1975, 140].

Наступна теорія ототожнювала *валінана* з волинянами — прибалтійським слов'янським племенем околиць міста Воліна [Ковалевський 1973, 76]. Деякі дослідники ставлять це твердження під сумнів, кажучи, що невелике плем'я волинян не відіграло значної ролі в політичному житті слов'янських народів [Widajewicz 1946, 17–27; Королук 1975, 139].

Натомість Ковалевський запропонував прочитання *велітане*, тобто *велети* (лютичі), які були конфедерацією чотирьох племен — хижан, чрепнян, долендан і ратарів [Ковалевський 1973, 77]. Але й ця версія не видається переконливою [Королук 1975, 139], оскільки конфедерація велетів існувала не лише на час Масуді, а й, за даними Адама Бременського, наприкінці XI ст. [Из “Деяний...” 1986, 596].

Разом з тим не видається можливим віднести до *валінана* повідомлення Ібрагіма Ібн Якуба про народ *велітаба*, землі якого межують з Польщею [Королук 1975, 139]. На мою думку, плем'я це можна ототожнювати лише з *велетами* (лютичами).

Ключем до локалізації *валінана*, може стати думка, що книга Масуді писалася як путівник. Тоді європейські народи мусять розміщуватися на її сторінках у певній послідовності, тобто в порядку мандрівки купця по Європі.

На початку розповіді Масуді уточнює, що *сакаліба* живуть на півночі, від сходу Халіфату до Магрибу, тобто Атлантичного узбережжя. Після опису *валінана* автор переходить до першого зі слов'янських народів — ободритів.

1. *Ободрити* (або *бодричі*). Мешкали на південний схід від Ютландського півострова.

2. *Дуліби*. Судячи з того, що королем дулібів названо Венцеслава, інакше Вацлава Святого, князя чехів, можна зробити висновок що йдеться про чехів. Зміна назви *чехи* на *дуліби* могла відбутися тому, що західні дуліби займали найбільшу територію у Чеській державі.

3. *Немчини*. Ковалівський справедливо вбачає в них германське населення однієї із східнонімецьких марок [Ковалевский 1973, 73], можливо, Баварії, тим більше, що ватажок цього “племени” носить титул графа.

4. *Мільчани*. Плем'я мільчан відоме із списку народів, що за грамотою Майнцького собору 1086 р., входило до Празького архієпископату [Пражский 1962, 151]. Традиційно мільчани вважаються слов'янським племенем, яке населяло пізнішу марку Мішна (Мейссен) у Саксонії, бо вона безпосередньо межувала з німецькими маркграфствами, які населяли *немчини* [Пражский 1962, 275].

5. *Сербин*. Це — плем'я лужицьких сербів (сорбів), що межує з мейссенцями (мільчанами).

6. *Моравин*. Плем'я мораван, що межувало на північному заході з сербами і містилося на схід від чехів.

7. *Хорватин*. У цій частині Європи маємо два племена під такою назвою — білі хорвати в Судетах та східні хорвати в Галичині, Буковині й Закарпатті. Очевидно, слід зупинитися на хорватах східних, бо якби йшлося про білих хорватів, Масуді розмістив би їх між сербами й мораванами.

8. *Сасин*. Ковалівський вважає це плем'я саксонцями. Але це, на нашу думку, — географічний нонсенс, тому що згадка про саксонців повинна передувати згадці про їхніх сусідів — мільчан. Та й це був би чималий стрибок на Захід від основного маршруту, адже за сасиннами йдуть кашуби в північній Польщі. Насправді ж між хорватами й кашубами можна розмістити лише віслян, яких на Русі звали *ляхами* (д.-рус. форма — *ляси*). Очевидно, тут сталася звичайна слухова помилка записувача. Отже, в цьому місці треба внести коректив — *лясин*.

9. *Кашубин*. Плем'я кашубів населяло Нижнє Повіслення та Східний Мекленбург. [Slownik 1882, 904—905].

10. *Браничанин*. Плем'я браничан завершує список слов'янських народів. Тут Ковалівський пропонує кілька прочитань: браничани, як мешканці округу Бранічево в Подунав'ї, брежани — на р. Гавель. Гадаємо браничанами слід вважати слов'янське плем'я, що населяло землю Бранібор (Бранденбург), тим більше, що на сході воно межує з кашубами, а на заході — з ободритами.

Отже, коло слов'янських народів замкнулося. Масуді сумлінно описав по черзі всі найбільші західнослов'янські племена. Разом з тим видно, що на слов'янській території не знайшлося місця для волинян — *валінана*, які водночас називаються сусідами ободритів. Тож це плем'я треба шукати на захід від останніх, тобто серед германських народів. У наступних рядках Масуді перераховує королів *сакаліба*. Але в даному випадку бачимо лише неслов'янські держави — Лотарингію, Франконію, Ломбардію, з якими межують Рум (Візантія) та Туркія (Угорщина).

Імовірно припустити, що Масуді записував свій текст про *сакаліба* принаймні від двох оповідачів. Перший, явний слов'янин (це засвідчують етноніми з суто слов'янськими закінченнями — *немчин*, *сербин*, *хорватин* та ін.), розповів Масуді про слов'янські племена Центральної Європи. Водночас він повідав про події минулого — утворення й розпад держави валінана.

Другий інформатор, неслов'янин (в його оповіді відсутні слов'янські закінчення), розповів Масуді про германські держави, згадавши при цьому Візантію та Угорщину у зв'язку з їхньою боротьбою проти франконців (а може, й франків). Об'єднання цих джерел і спричинило те, що поруч із реальними германцями з'явилися абстрактні *немчини*.

Ще раз звернувшись до рядків Масуді, де він згадує *валінана* і Маджака, можна зробити такі висновки:

1) задовго до 948 р. (час написання книги) у Західній Європі на основі племені валінана сформувалося велике державне утворення;

2) плем'я валінана об'єднало у своїй державі майже всі племена германців (*сакаліба*) і було серед них панівним;

3) володаря валінана називали *Маджак (Мужек)*;

4) після смерті володаря його ім'я стало титулом;

5) зі смертю Маджака держава розпалася і кожне плем'я поставило собі свого короля;

6) відтоді кожен король має титул *маджак*.

Можна було б припустити, що Маджак — це Аттіла. Дійсно, Аттіла завоював величезну територію, що розпалася після його смерті. Аттілу ототожнювали з біблійним Магогом (в арабській традиції — Маджудж). Але відразу можна заперечити — Аттіла не був королем германців, і жодна германська держава не вважала його своїм засновником, не кажучи про те, щоб перетворити його ім'я на титул. Крім того, араби чудово розумілися на власній міфології і не могли написати замість Маджудж — Маджак.

Одночасно слід навести припущення, за яким ім'я *Маджак* слов'янського походження і читається як *Мужик*, про що свідчить варіант прочитання *Мужек*. Підтверджує це інформація про Маджака у "слов'янській" частині повідомлення Масуді.

В інформації Масуді особливо важлива згадка, що ім'я короля валінана пізніше перетворилося на титул. Європейська історія знає двох таких володарів — Юлія Цезаря, ім'я якого стало означати "імператор" (цесар, кайзер), і Карла Великого, ім'я якого в слов'янських мовах перетворилося на титул "король". Але версія з Юлієм Цезарем відпадає, оскільки, за Масуді, Маджак був володарем *сакаліба* а не *Рума*.

Вкрай важливе звернення до постаті Карла Великого. Оскільки оповідачем історії про валінана був слов'янин, то слід звернути увагу, що ім'я *Карл* перекладається слов'янським словом "мужик". На це вказує едична "Пісня про Рига", за якою від бога Геймдалля народилися *Ярл* ("князь"), *Карл* ("мужик") і *Трель* ("раб") [Беовульф 1975, 700].

Не виключено, що слов'янський інформатор передав Масуді переклад імені короля франків, а той записав його як власне ім'я. Про те, що подібні випадки в слов'янській літературі можливі, свідчить "Повість врем'яних літ", де автор називає французів (галтів) *галичанами*, індусів — *островичами* [Літопис... 1989, 6]. Прізвисько київського князя Олега — *Гельгі*, тобто "віщий", стало його ім'ям.

Очевидно, за цим же принципом створене й слово *валінана*. Етнонім *франк* означає "вільний", що й могло трансформуватись у *вольнянин* (за аналогією — *браничанин*, *мільчанин*). Тоді зрозуміло, чому германські держави (Лотарингія, Франконія, Франція, Ломбардія) відсутні в загальному списку *сакаліба* — там їх замінює народ вольнян, тобто ще не розділені франки. Адже названі держави й утворилися при розпаді імперії франків, що почався Верденською угодою 848 р.

Таким чином, на цьому етапі дослідження є можливість уточнити первісний варіант повідомлення про *валінана*: "До їхнього [германців] числа належить плем'я, у якого в давнину на початку віків була влада. Їхнього короля називається Карл, що в перекладі означає — Мужик. Це плем'я називається [франки, по-нашому —] волянни (вольняни), і за цим племенем слідували в давнину усі племена германців, бо головний король (імператор) був у цього племені, і всі королі [германців] корилися йому. Колись було його ім'я [Карл], що додається [тепер] у загальній формі до [імені] кожного володаря з їх числа — "король". Потім зникло їхнє спільне прагнення і розпалася згода між їхніми племенами, зникла їхня організація [держава] і всі народи прийшли до занепаду...".

